

GEBEI SÁNDOR

**AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG SZEREPE AZ 1646–
48-AS OSZMÁN BIRODALOM ELLENI
KOALÍCIÓS KÍSÉRLETBEN**

ABSTRACT: *(Die Rolle des Siebenbürgischen Fürstentums bei dem Versuch einer Koalition gegen das Osmanische Reich von 1646–48)* Der Grundgedanke eines Krieges gegen die Türken stammt von Venedig, führte doch die Stadtrepublik seit 1645 Krieg gegen das Osmanische Reich um den Besitz von Kreta. Die Handelsstadt versuchte, ohne die finanziellen mittel zu scheuen, den polnisch- litauschen Staat, die Rzeczpospolita für ihren Krieg zu gewinnen. Wladislaw IV. polnischer König verschloß sich dem Gedanken eines Krieges, der gleichzeitig zu Wasser und zu Lande geführt werden sollte, denn der mögliche Sieg, der Erfolg einer das internationale Ansehen erhöhenden Außenpolitik hätte die durch den polnischen Hochadel (Pans) stark zerrüttete königliche Macht wiederherstellen können.

Auf Aufforderung Wladislaw IV. hatte auch das Siebenbürgische Fürstentum an diesen geplanten Feldzug teilgenommen.

Gy. Rákóczi I., nach Meinung seiner Zeitgenossen ein die Türken stark hassender Mann, verlangte für die Teilnahme an dem Krieg einen hohen Preis, im Falle eines Sieges reiche Beute, bei einer Niederlage erhob er Anspruch auf Asyl in Polen und finanzielle Kompensation.

Warum hat wohl der „Biblische Fürst“ Polen gegenüber solch unerfüllbare Bedingungen gestellt?

Der Verfasser hält Antwort für am wahrscheinlichsten, daß seine politische Besonnenheit, seine Vorsicht und sein Realitätssinn immer über die Unsicherheiten der Übernahme eines Risikos siegten.

Annak ellenére, hogy a török Európából való kiűzésének első tervei már a 16. században megfogantak, az ugyanilyen tartalmú politikai kombinációk még a 17. század derekán sem veszítették el aktualitásukat. A nemzet-

közi összefogással kivitelezendő offenzív háború gondolatával szinte valamennyi európai ország foglalkozott,¹ noha a tervek egyeztetésekor áthidalhatatlan szakadékok mutatkoztak. A legtermészetesebb megoldásnak a pápa – császár nevével fémjelzett keresztény összefogás kínálkozott. A nagy törökellenes koalíciók és háborúk – I. tizenötéves háború (1593–1606); II. tizenötéves háború (1684–1699) – „félidejében”, 1646–1648-ban is formálódott egy sikerrel kecsegtető nemzetközi akció.

A pápa és a császár támogatását is bíró nemzetközi szövetkezésben az Oszmán Birodalommal szárazon és vízen határos keresztény államok játszották a főszerepet, mégpedig azok az államok, amelyek alig, vagy egyáltalán nem kapcsolódtak a 30 éves háború befejező szakaszához. A kezdeményezés a Velencei Köztársaságtól indult ki, a megcélzott ország pedig a kelet-európai kontinentális nagyhatalom, a Nemesi Köztársaság, azaz a lengyel-litván uniált Rzeczpospolita (Respublica) lett. Igaz, hogy ennek a tervezett háborúnak, tengeren és szárazföldön egyaránt kibontakozó hadműveletnek stratégiai célja nem a török kiűzése Európából, hanem a szövetkezett államoknak megfelelő béke kikényszerítése volt.

Mit is tartalmazott a megfelelő béke Velence és a Rzeczpospolita számára? Hogyan és miért kapcsolódhatott I. Rákóczi György erdélyi fejedelem ebbe az újabb nemzetközi konfliktusba, alighogy lezárta nyugati hadakozását? (1645-ben)

A kérdések pontosabb megválaszolásához nélkülözhetetlen a katonai együttműködésben érdekelt hatalmak motivációinak, diplomáciai tevékenységük körülményeinek a számba vétele.

A legkritikusabb helyzetbe a laguna-köztársaság került, hiszen már 1645 tavaszán háborúba bonyolódott a törökkel Kandia (Kréta, ma Iraklion) birtoklásáért. Következésképpen, leginkább a kereskedő-köztársaság érdekelt a háború nemzetközi jellegűvé való kiszélesítésében. A Földközi-tengert átszelő kereskedelmi útvonalak biztonságáért felelős Kandiát Velencének mindenáron meg kellett tartania. De mi is váltotta ki az ellenségeskedést?

Az egyik történeti szakmunkában azt olvashatjuk, hogy a háborút „jelentéktelen ürügy robbantotta ki: máltai kalózok oszmán zarándokokat támadtak meg, s ezt követően a kalózok Krétán kerestek menedéket.”² Amennyiben ezt a „jelentéktelen ürügynek” minősített ténytet Georg Kraus 17. századi kortárs Siebenbürgische Chronikájával összevetjük, kiderül, hogy a keresztények a törökök támadását szinte kiprovokálták. A segesvári jegyző krónikájában az áll, hogy „a máltai lovagok (die Maltheser Ritter) két török hajót a tengeren megtámadtak.” Az egyiket – 800 emberrel a fedélzetén – elsüllyesztették, a másikat pedig zarándok utasaival együtt zsákmányul ejtették. Így került a máltaiak kezére „a török császár anyja, Zaffira ... 300 császári vérből való szultánával együtt”, akik Mohamed próféta sírjának felkeresése miatt vállalkoztak a veszélyes útra. A sikeres ten-

geri portya, akció 344 kereszténynek kiszabadulását is jelentette.³ (Minden valószínűség szerint gályarabokról van szó.)

Úgy gondoljuk, hogy a szultán anyjának foglyul ejtését szokványos, vagy jelentéktelen portyának egyáltalán nem minősíthetjük, a casus belli tartalmát bőségesen kimeríti. Továbbá, azt is meg kell állapítanunk, hogy a máltaiak vakmerő akciója túlságosan is sikeresnek bizonyult, mivel hogy a fenyegetettség és a veszélyeztetettség a szultán közvetlen környezetét érintette. Nem egyszerően a hitüket gyakorló szultáni alattvalók kerültek a velencések, ill. a máltaiak kezébe, hanem a szultán családjának a védelme szenvedett csorbát. Beigazolódt, hogy a Fényes Porta a számára legfontosabb útvonalon sem képes a zavartalan hajózást garantálni, tengeri haderejének gyengesége miatt pedig mélyen megalázták.

Nagyon is érthető Ibrahim szultán (1640–48) reagálása a történetekre, amikor is haladéktalanul Kandia ellen parancsolta a flottát, hogy szultáni tekintélyén és birodalmán esett szégyenfoltot minél hamarább eltüntethesse.

Ez a velencei-török konfliktus inspirálta azokat a diplomáciai törekvéseket, amelyek egy nemzetközi törökellenes koalíció életre hívására irányultak. Alig telt el a háború kirobbanásától néhány hónap, Tiepolo velencei követ IV. Wladyslaw (Ulászló) lengyel királlyal az Oszmán Birodalom elleni kétfrontos hadakozás előnyeiről folytatott tárgyalásokat Varsóban.⁴

A tárgyalások részleteiről keveset tudunk, de Tiepolo a biztos győzelmet ígérő háború mellett hosszasan érvelhetett. Említést tehetett a janicsár lázadásokról, az Isztambulban uralkodó évtizedes anarchiáról, végső soron egy bomlást mutató Oszmán Birodalom jellemzőiről.

A török birodalom évszázados agóniája tulajdonképpen a 16. század 2. felében kezdődött, amikor az 1578-as pénzügyi krízis a török gazdaság és társadalom betegségeinek láncreakcióját hozta felszínre. Ez a drasztikus pénzromlás újabb és újabb devalvációhoz (1584, 1619, 1624) vezetett, ennek következtében pedig az adó- és a hadszervezési rendszer működésében támadt zavar. A zsoldos- és telekkatonaság kombinációján felépülő hadsereg a pénzügyi nehézségek miatt alapjaiban megrendült. Amíg a 17. század elején 45000 tímár került be a defterbe, és ez több mint 100000 katonát (szpáhit, plusz a jövedelem után kiállított fegyverest) mozgósított a szultánnak, addig az 1630-as években a kincstári nyilvántartásban mindössze 7–8000 tímár, zúlmét szerepelt.⁵

Nem nehéz belátni, hogy a birtokszám mintegy hatszoros zsugorodása a szpáhi hadsereg felmorzsolódásával járt, ugyanakkor, ezzel párhuzamosan a zsoldos janicsárok létszáma ugrott meg. Ekkoriban már 70000 janicsár követelte egyre türelmetlenebbül el-elmaradozó zsoldját, vagy éppen zsoldjának értékálló emelését.⁶ (Egy 1623-ból való adat 60000 janicsárról tesz említést.⁷) A szultáni zsoldos had pénzügyi ellátásának, de a szultáni palota pénzszükségleteinek előteremtése a nagyvezírré – vagyonuk kockáz-

tatásával – hárult. Formálisan még mindig a politikai ügyek elsőszámú irányítójának számított, de facto, a pénzforrások felkutatásával foglalkozott. Sorsának alakulását a két politikai tényező – egyfelől a palota, másfelől a janicsárság – közötti lavírozás határozta meg.⁸ Hogy mennyire szűk volt a nagyvezír mozgástere, arról a következő tény árulkodik: 1604–1656 között 44 (!) nagyvezír váltotta egymást a bizalmi poszton.⁹

Szultánból is volt éppen hét 1595-től 1648-ig, de a nagy ősök nyomába – II. Mehmed, I. Szelim, I. Szulejmán – egyikük sem léphetett. A nem természetes halál miatti uralkodó váltások önmagukban is a szultáni hatalom névlegességéről tanúskodnak, a palota a hárem és a kaszánya (janicsárok) politikai befolyása alá került.

II. Oszmán szultán (1618–22) életét még a hárem falai sem tudták megmenteni a janicsárok haragjától 1622-ben. A zsoldfizetés elmaradása miatt felbőszült Allah katonák kifosztották a palotát, és azt a Musztafát (1622–23) ültették a trónra, aki már négy éve egy háremhez közeli, befalazott ajtóju toronyban várta élete elmúlását.¹⁰ A bezártság okozta gyengeelméjűségét a janicsárok csak rövid ideig tolerálták, a megfelelő szultánt egy 11 éves gyerekben, IV. Murádban (1623–40) találták meg.

Kegyetlen, vérszomjas, rettegett despotává nőtte ki magát IV. Murád, aki az Oszmán-dinasztia legnagyobb uralkodója akart lenni. Caligula, Nero stb. római császárok esztelensége és örültsége egyesült benne. Ez a pszichopata gyakran büszkélkedett vezírei előtt szultáni előjogaival: a nagy uralkodók megtehetik, – mondogatta – hogy akár minden nap tíz ártatlan embert is kivégeztessenek.¹¹ Ennek az uralkodási elvnek ismeretében még az sem kizárt, hogy 1632–37 között valóban 25000 embert küldött a halálba.¹²

IV. Murád utóda, Ibrahim szultán (1640–48) pszichikailag ugyancsak labilis volt. 25 éves koráig, amíg bátyja örökébe nem léphetett, permanens halálfélelemben élt. Kiegyensúlyozatlanságában és kiszámíthatatlanságában erősen közrejátszott impotens volta is. A legértelmetlenebbül költekező szultán címet is „kiérdemelte” alattvalóitól: pl. ámbrában fürdött minden nap, vagy pl. cobolyprémmel kívánta „tapétáztatni” a palota szobáit. „Bánatát gyakran alkoholba fojtotta”, audienciát nemigen tartott, helyette anyja gyakorolta az uralkodói jogokat.¹³ (A máltaiak fogságába esett Zaffiráról van szó!)

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a varsói királyi udvar sem nélkülözte a lengyel diplomaták sztambuli tapasztalatokat összegző jelentéseit. Az információk értékeléséből IV. Ulászló és hű kancellárja J. Ossoliński sem juthatott más következtetésre, mint arra, hogy a három kontinensre is kiterjedő iszlám birodalom ereje megroppant, a ruméliai perifériák nyugalma a centrumban eluralkodott anarchiát csak ideig-óráig ellensúlyozhatja. Nem meglepő tehát, hogy a Velence-Rzeczpospolita tárgyalások a dolgok logikája szerint zárultak, vagyis IV. Ulászló a török elleni háborúba való invi-

tálást elfogadta. Igaz, hogy a külföldi és a hazai zsoldosok verbuválására egy millió escudot várt el partnerétől.¹⁴

I. Rákóczi György fejedelem tanácsnokának, Kemény Jánosnak az önéletírása ekképpen számol be a lengyel ügyekről: „Az velencések az akkori lengyel királyt, Vladislaust, arra bírták vala, hogy török ellen hadat indítana, melyre martialis és virtuosus király hajlandó is vala,...”¹⁵ IV. Ulászló „az római császárral maga szemben lött vala, Nichespurkba (értsd: Nikolsburg – G. S.) menvén, ...”, majd „invitálá az keresztény királyokat, fejedelmeket, ... azon pogányság ellen való hadra, ...”¹⁶ A háború diplomáciai alapjainak lerakásával egyidőben „a conscribált német hadak” – „amely több vala tizenhatezernél”¹⁷ – a Rzeczpospolita északi és északnyugati határainál gyülekeztek.

Átellenben, azaz a keleti végeken, Ukrajnában, a kozákok kaptak uralkodói parancsot a háborús készülődésre. A felhatalmazás értelmében a lajstromozott kozákság megbízható és királyhű főtisztjei (Ivan Barabas és Iljas Karaimovics jeszaulok; Roman Pesta és Jacko Klisa ezredjeszaulok; Bogdan Hmelnickij csigirini százados) a 6000 fős Zaporozsjei (kozák) Had létszámát duplájára emelhették.¹⁸

Ez a háború sikerének biztosítására megkezdett mozgósítás, aláírással és pecséttel (de nem állami pecséttel!) hivatalosított királyi diploma ténylegesen a kozákszabadságba újabb tömegeket vont be a Dnyeper mentén. (A kozákszabadság megközelítőleg a hajdúk kollektív nemesi jogaival rokonítható.) Igen ám, de a kozákok számának növelése csak „nem lehet vala különben, hanem az lengyel urak jobbágyiból, azok injuriáltatnak vala.”¹⁹ Tehát, a lengyel nemességet ért jogtalanságok, ezek a király által titokban megkezdett akciók, ezek a szejm (országgyűlés) és a szenátus kompetenciáját figyelmen kívül hagyó intézkedések a közfelfogásban nem másnak, mint alkotmány sértésnek minősültek. A soron következő, 1646 áprilisi szejmen a király és a respublica (nemesi köztársaság, a nemesség országa) erői össze is csaptak.

A respublica nevében felszólaló követek IV. Ulászlóhoz és a háborús tervbe beavatottakhoz a kérdések és a kételyek özönét intézték, az uralkodót és a háború mellett voksolókat a Rzeczpospolita törvényeinek be nem tartásával vádolták. A szejm történéseit egyetlen cél, a király felelősségre vonása vezérelte. Samuel Grondski lengyel kortárs „történész” 1676-ban írt munkájában plasztikus képet rajzol fel a lengyel nemesek sokat hangoztatott arany szabadságáról, az ún. nemesi demokráciáról.²⁰ Az európai országok parlamentjeitől teljesen idegen, sőt elképzelhetetlen légkör uralkodott a szejmen, hiszen itt, a respublica nevében bármilyen felvetés, akár királyellenes vádak is nyilvánosságot kaphattak.

Nézzünk néhány példát a szejm ideges és feszült hangulatának illusztrálására!

Amikor a *Comitia Generalia* tudomást szerzett IV. Ulászló zsoldos hadseregének szervezéséről, a „*exercitus XXX m.*” (kb. 30 ezres) sereg „*ad Pomeraniam et majorem Poloniam*” (Pomerániához és Nagy-Lengyelországhoz való közeledéséről),²¹ megkongatta a vészharangot.

Miért gyűjtött hadsereget a király a *respublica* tudta és beleegyezése nélkül? Ki ellen toboroztatta ezt az erőt a király? Milyen céllal közeledik csak a királynak engedelmeskedő „idegen nemzetiségű” had (*in exteris Nationibus conscripsit Exercitum*), amikor béke honol Lengyelországban? Nyilvánvaló, – győzködték egymást a szenátorok és a részgyűlések (szejmik) küldöttei – hogy a *Rzeczpospolita* alkotmányosan választott királya „a Köztársaság elnyomására” (*ad oppressionem Reipublicae venire*) vonultatja zsoldosait.²² Netán államcsínyre készül a király?

IV. Ulászló és kancellárja, Ossoliński visszautasították ezt a feltételezést és kijelentették, hogy az összegyűjtött hadat a pápa áldásával, ill. a német–római császár jóváhagyásával „*contra Turcas*” szánták, s így a lengyelek „a kereszténység közös javára” (*communi bono... Christianitatis*) a biztos „győzelem reményében” (*cum spe victoriae*) cselekedhetnek.²³

Ezek az érvek a békepártiakat egyáltalán nem győzték meg, éppen ellenkezőleg, az alkotmányos sérelmekről, az országra leselkedő veszélyekről szónokoltak. Lengyelország és Törökország viszonyát ünnepélyes ratifikációval megerősített békeszerződés szabályozza (*pacta cum Turcis solenni iuramento firmata*) – érveltek a nemesség hangadói. A békeállapot megszüntetésére IV. Ulászló szejmi meghatalmazással nem rendelkezett, a német–római császárral való tractája ugyancsak „a *respublica* híre nélkül” zajlott.²⁴ A nemesi alkotmány semmibe vételét főleg olyan főnemesek (panok) emlegették, akiknek birtokai egy török háború felvonulási útvonalába esett. Leginkább Stanislaw Koniecpolski koronahetman, Stanislaw Lubomirski krakkói vajda, Jakob Sobieski „*palatinus Russiae*” – (= orosz vajda = leMBERGI vajda) agitáltak a török háború ellen. Az ő vezetésükkel „hatalmas vexatiokat tőnek az királyon”, „az felfuvalkodott és egyenetlen nemzet” a királyi tekintélyt Európa-szerte sárba taposta.²⁵

1646-ban Wasa-dinasztiabeli IV. Ulászló a lengyel nemesség előtt kapitulálni kényszerült, ám a törökellenes háború tervét egy pillanatra sem adta fel. St. Koniecpolski és J. Sobieski még ugyanebben az évben bekövetkezett halála a varsói udvart újra a haditerv kimunkálására ösztökölte. A haditerv sikere attól függött, hogy a törökök belesétálnak-e a ravaszul előkészített csapdába?

Az elképzelés szerinti nyitó fázisban a lajstromozott és a szabad kozákok apró portyáikkal – szárazon és vízen – a török és a tatár területeket zaklatják (*illi Ditiones Turcarum incursionibus suis impetant*), mire a Porta Lengyelország iránti hangulata megváltozik. Sztambul és Bahcsiszeráj hivatalos tiltakozását színleg acceptálja majd Varsó, a kozákok megbüntetését is kilátásba helyezi a lengyel diplomácia. De a kozákok a továbbiakban

sem hagynak fel a török-tatár zsákmány szerzésével, a diplomáciai ígéretések immár a törököt nem elégítik ki. Utolsó megoldásként az erőszak alkalmazása kínálkozik az engedetlen alattvalókkal szemben, a király egy hadsereg felszerelésére kényszerül. Mivel ez a hadsereg nemcsak a nemesi felkelőkből (pospolite ruszenie) áll, hanem királyi idegen zsoldosokból is, megismételhető az 1646. évi tavaszi-nyári helyzet, ráadásul alkotmányosság nélkül. A nemesi felkelők és a zsoldosok az ukrajnai végek lecsendesítésére együttesen szállnak táborba. A Zaporozsjei Had a polgárháborút elkerülendő, azzal a feltétellel fogad a királynak és a respublicának engedelmességet, ha IV. Ulászló az egyesített hadakat a török-tatár háborúba vezeti.²⁶

Ily módon a lengyel nemesség tiltakozása egy király – kozákság titkos paktummal leszerelhető, a királyi zsoldosok és a királyhű kozákok meg egyezése katonai fölényt biztosít az alkotmányvédőkkel szemben. Amit a szabadságjogaihoz ragaszkodó nemesség legitim módon Varsóban megakadályozott, azt a tábori körülmények között nem ismételteti meg. A király végeredményben nemcsak a nemesség ellenállását törheti meg, de megtépzott reputációját is helyreállíthatja Európában.

Kitűnik, hogy a kockázatoktól egyáltalán nem mentes haditerv kivitelezése a Zaporozsjei Had magatartásán állott, vagy bukott. Az 1646-ban hadi készülődéssel megbízott kozák főtisztok közül – Bogdan Hmelnickij kivételével – a varsói szejmen történtek miatt mindenki visszalépett. Hmelnickij, ez „a kozák dolgokban és hadi ügyekben járatos, az írást jól ismerő”, jezsuita képzésben is részesülő kozák tiszt a következő évben újra felbukkant Varsóban.²⁷ Látszólag az elragadott atyai örökség ügyében, a szubbotovi birtok visszaszerzésén fáradozott, valójában a király szándékát igyekezett kipuhatolni. IV. Ulászló változatlanul érvényesnek tekintette a kozák had gyarapítását, és 170 ezer zlotyt (aranyat) ígért a felállítandó seregért. Hmelnickij hűségét és ragaszkodását hetmani (parancsnoki) kinevezéssel jutalmazta.²⁸

IV. Ulászló háborúhoz való ragaszkodása nem az 1646-ban elszenvedett személyes kudarccal, ill. revansvággal magyarázható. Sokkal inkább a politikai éleslátás, a Rzeczpospolita jövőjéről való racionális gondolkodás húzódik gyakorlati lépései mögött. Tudatában volt annak, hogy az utóbbi évtizedekben érzékelhető nagyhatalmi tekintélyvesztés okai a belpolitikai problémákra vezethetőek vissza. A gondolatmenet egyúttal kínálja a megoldást! Minél hamarabb rendezni kell a Rzeczpospolita egységét bomlasztó problémákat, aminek optimális eszköze a radikális beavatkozás, azaz egy győztes háború. Mit is eredményezhetett a királyságnak a győzelem?

Először: a török-tatár erők vereségével az ország egyszer s mindenkorra megszabadul a tatár portyáktól, a tetemes védelmi költségektől, és nem utolsó sorban a szegényteljes évi „békepénz” fizetésétől.

Másodszor: az Ukrajnában (kraj = valaminek a széle; tehát okrajna = vég-, határvidék) megsokasodott kozákság szívesen vállalkozik hadjáratra, mert a kozáckie wolności (kozák szabadságok) nem 6000, hanem 12000 főre terjed ki. A kozákszabadságot elnyert lajstromozottak pedig érdekeltek lesznek abban, hogy a mindig robbanással fenyegető ukrajnai helyzetet lecsendesítsék.

Harmadszor: A Zaporozsjei Hadba bekerült 12000 „írástos” kozák fegyveres ereje alkalomadtán kellő támaszt is nyújthat a központi hatalomnak a nemesség ellenében, akiknek vezetői éppen az ukrajnai nagybirtokokkal rendelkező lengyel panok (Koniecpolski-, Wiśniowiecki-, Potocki-, Zaslawski-családok).

Ennek az Ulászló-i programnak sikeres végrehajtása egyrészt az ország belpolitikai stabilitását eredményezi, másrészt kiindulási pont ahhoz, hogy a Rzeczpospolita a szomszédos nagyhatalmakkal, az egyformán agresszív Svédországgal, Oroszországgal felvegye a versenyt. Az összeecsapás elkerülhetetlen volt, mert az érintett nagyhatalmak külpolitikai céljai keresztezték egymást. A svédek a dominium maris Baltici érdekében, ténylegesen a Balti-tenger kereskedelmének monopolizálásáért vállalták a konfliktusokat, az oroszok pedig „az egyvallású szlávok” (pravoszlávok) lengyelektől való elszakításán munkálkodtak. Az a furcsa külpolitikai szituáció állt elő, hogy a három nagyhatalom bármelyikének a külstratégiája a másik két fél érdekeit totálisan kizárja, következésképpen semmiféle együttműködésre nincs kilátás az adott háromszögben. (Például, Svédország aspirációit sem Oroszország, sem a Rzeczpospolita nem engedhette meg, ugyanakkor az orosz–lengyel szövetség az ab ovo nem realizálható a „Kijevi Rusz” feltámasztását hirdető orosz nézetek miatt.)

Az Ulászló-i koncepció felvázolására és rövid értékelésére azért kerítettünk sort, hogy egyértelművé tegyük: az Erdélyi Fejedelemség külpolitikai szerepének felértékelődése, úgymond stratégiai jelentősége csak a Rzeczpospolita külpolitikájának a függvényében értelmezhető. Amikor a lengyel–litván állam geopolitikailag meghatározott külkapcsolataiban a Délkelet-Európához fűződő érdekek prioritást nyertek, akkor válik nélkülözhetetlenné Erdély–Moldva–Havasalföld törökellenes magatartása. Nem volt ez másképpen 1646-ban sem!

A lengyel király a kozákok mozgósításával párhuzamosan az erdélyi kapcsolatokat is aktivizálta, hiszen a fejedelemség koalícióba léptetésével Erdély Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nyugati hadjárataiban megedződött haderejére számíthatott, elsősorban a magyarországi törökök oldalszárnyai támadásának elhárításában. Erdély törökellenes szövetségben való részvétele után Moldva, Havasalföld csatlakozására is bizton számíthatott.

A körülményeket gondosan mérlegelő és ügyesen megkonstruált tervet gyakorlati átültetésekor nagy óvatossággal kellett eljárni. Semmiképpen

nem szerezhettek tudomást a készülődésről a törökök, s ezért a törökök gyanúját elaltató, konspiratív megoldást kellett találni. Egy minden szempontból kifogástalan személyre, Janusz Radziwill litván hercegre esett a választás. A herceg Moldvába, majd Erdélybe történő utazása a be nem avatottak számára csak egy szokványos rokonlátogatásnak minősült. J. Radziwill ti. az apósához, Vasile Lupu moldvai vajdához érkezett látogatóba, és ugyancsak családi okok miatt kereste fel az erdélyi fejedelmet. Ekkoriban mind a fejedelmi, mind a vajdai udvarban egy kölcsönös előnyöket hordozó házasságon töprengtek, a Rákóczi-család komoly szándékkal érdeklődött Lupu vajda szépséges leánya, Roxanda iránt. Ilymódon a litván herceg erdélyi tartózkodása senkiben sem keltett gyanakvást.

A konspiráció ellenére a moldvai vajdát be kellett avatni a titokba, a törökellenes koalíció formálódásának részleteibe. Lupu vajda a török háború előnyeiről-hátrányairól azonnal számot vetett, és a szövetkező felek támogatásáról döntött. Az ásványkincsekben gazdag vajdaság ura rögvést felismerte, hogy Rákóczi Zsigmond – Roxanda házassága révén is, a győztes háború révén is csak nyerhet, Moldva státuszát javító előnyöket szerezhethet. Konkrétabban: – a Rzeczpospolita – Erdély törökellenes koalíciója Moldvát keletről, nyugatról védőgyűrűbe zárja, s így a török, tatár befolyástól megszabadítja.

Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a nagyravágyás (Rzeczpospolita), vagy az irigység (Erdély) dominált erősebben Lupu gondolkodásában, de azt állítjuk, hogy a konszolidált erdélyi viszonyok imponáltak neki.

„I. Rákóczi alatt” – írja a Rákóczi-családot nemigen kedvelő Bethlen Imre – „Erdély eléggé virágzott; annyiban főképpen, hogy a gazdaságra szükséges vonó marhák megsaporodván, a szántást vetést a földnép csendesen folytathatta. A Városokban állandóbb rend és csendesség lévén, új épületekkel díszeskedtek, ...”²⁹ Gyulafehérvár és Kolozsvár messze kiemelkedett a többi erdélyi város közül, mert az erdélyi főváros nemcsak megőrizte Bethlen-i fényét, hanem pl. „a Fejérvári Fő Oskola jobban tökéletesített”, a levéltár, a könyvtár, az idegen tanítók sokasága „a tudományosságot gyarapították”. A Szamos parti város gazdagsága főleg „a napkeleti kereskedelemről” származott.³⁰

„Az Ország várai, végházai ... jó állapotba helyeztetek. Nevezetesen Kolozsvár, Fejérvár, Várad, Jenő nagy költséggel megerősítették. A fegyveres Házak, ágyúkkal, apróbb fegyverekkel, golyóbis és puskaporral gazdagon megrakva maradtak, ...”³¹ – tájékoztat Bethlen Imre az erdélyi békeállapotokról.

Nem kerülhették el Radziwill herceg figyelmét sem az erdélyi aranykor szembetűnő jelenségei, az anyagi gyarapodásról árulkodó városkép, hiszen az apósától elindulva – valószínűleg – az Ojtozi-szoroson átkelve, „Erdélyország” legjelentősebb településein haladt át. Amíg I. Rákóczi György színe elé, Munkácsra ért, addig Brassó – Fogaras–Nagyszeben–

Gyulafehérvár–Torda–Kolozsvár–Várad–Székelyhid–Szatmár helységeiben fordult meg. 1646. augusztus 14-én délben Váradon az ifjú Rákóczi György – választott erdélyi fejedelem – adott Radziwill herceg tiszteletére, rangjához illő fogadást. A Rákóczi-család levelezésének egyikében a vendéglátás részleteiről is értesülünk. A déli egy órakor érkezett vendégek már kettőkor az asztalnál ültek és nagy kedvvel „az asszuszőlő borát” itták. Nem viselkedett tartózkodóan maga a herceg sem, hiszen a levélbe bekerült egy intim megjegyzés: a herceg „ittas vala, táncola is...”³²

A többszáz kísérő szállásáról, ételéről, italáról, plusz a lovak abrakoltatásáról való gondoskodás nem lehetett egyszerű feladat. Társzekerek sokasága szállította nap mint nap az élelmet pl. a Munkács környéki falvakból.³³ Itt, Munkácson augusztus 22-től 29-ig a fényes lakomák és izgalmas vadászatok váltogatták egymást, de a fejedelem és a herceg bizalmas tárgyalásaira is sor került. „Mezőben sátort vonytván ott lőnek szemben egymással”, ott traktáltak „alattomban”, (értsd: titokban).³⁴ Rákóczi fejedelem örömmel fogadta IV. Ulászló kezdeményezését, „az hadra való invitatiót” nem utasította vissza, mert – Kemény János szavaival – a fejedelem „természeti szerént is az törököt igen gyűlölő ember vala”.³⁵

A támadó-védekező háború előkészítésére, a részletek kimunkálására és pontosítására már 1646 őszén Varsóba érkezett a fejedelmi megbízott. I. Rákóczi György követutasítását olvasva, azonnal szembeszökik, hogy az „Öreg” a Rzeczpospolita belső világában, a király és a respublica hatalmi viszonyaiban pontosan tájékozódott. Többek között ezzel magyarázható utasításának azon pontja, miszerint a követének a „derekasabb dolgokról”, vagyis a koalíciót érintő kérdésekről „privata audentia”-t kell kérnie. Ha a király „valamely delegatus által akarná az derék dolgot tractálni” – mondja az instrukció – az csak megbízható, Erdély számára elfogadható személy, lehetőleg „Radczivill herceg” legyen. Meg kell értetni a lengyel királlyal, hogy Erdély IV. Ulászló „kereszténység javára nézendő dícsérendő propositumát” támogatja, annak megvalósításáért – erejétől függően – mindent elkövet. Ám a királynak tudnia kell azt is, hogy az erdélyi lépéseket „a török torkában való lételünk” befolyásolja, tehát „hazánk (Erdély – G. S.) veszedelme nélkül”, azaz Erdély megvédelmezésének, megőrzésének garantálása mellett, vállalja az együttműködést.³⁶

Soha nem szabad megfeledkezni az óvatosságról, – jön az újabb utasítás – mert „még in pendentí (függőben) lévén a dolog”, mert még a confoederatio melletti döntés nem született meg, mert a conjunctiora való kezdeményezés nem Erdélytől indult, mert ha mások nyugodtan „zergelődnek is”, a veszedelem „szegény hazánkat” sújthatja először.³⁷

Az „Öreg Rákóczi” a forgatókönyvet két változatban dolgozta ki. Az első variáns akkor alkalmazandó, ha a király elképzelését a respublica elutasítja, „a török elleni offensivum-ot” nem engedélyezi. Ebben az esetben érdemi tárgyalásokra nem is kerülhet sor, ellenben fejedelmi „vékony taná-

csunkat” előadhatja az erdélyi meghatalmazott. A tanács arra inti őfelségét, hogy hadait el ne bocsássa addig, „valamíg maga békességét a törökkel újabban firmálja”, hiszen sub armis tárgyalni előnyösebb és kedvezőbb, „a mi magunkon lött példa is” ezt bizonyítja.³⁸ (Utalás az 1645. évi linzi béketárgyalásokra.)

A másik variáns csak akkor lép életbe, – a fejedelem parancsa szerint – ha „a király akaratjával a respublica is megegyez, és a török elleni hadat megengedi, ...” Akkor viszont késlekedésre nincs idő (nihil procrastinando)!³⁹

S itt teljes mélységben kibontakozik előttünk a „bibliás órálló” fejedelem hadászati és harcászati dolgokról alkotott felfogása. Több mint két tucat, pontokba szedett javaslata is van a török elleni háború megvívásához. Nézzük a legfontosabbakat!

A „török erejét mi nem exaggeráljuk” (megasztaljuk), de a háború „nem egy esztendőre való, sem pedig egy harcra való” – hangzik a reális tény-megállapítás. Ebből pedig világos a következtetés: olyan hadseregre van szükség, amely több éven át fegyverben tartható, amely „mind télben, nyárban” harcba vethető, támadásra vezényelhető. Az offenzíva előnyeit maximálisan ki kell aknázni, – figyelmeztet a fejedelem. A kezdeményező, azaz a támadó fél máris a zsebében érezheti az első nyereséget, ami a sedes belli (a háború színhelye) megválasztásából származik. Az Oszmán Birodalom területén folytatott hadakozás óriási veszteségeket okoz az ellenségnek, de nem azért, mert a háborús károk pótolhatatlanok, hanem azért, mert Erdély, Moldva, Havasalföld szövetségesi ellenőrzése stabil háterszágot, biztos utánpótlást jelent a confoedaratusoknak. A török befolyás alól kiemelt „provinciák” a keresztény had létszámát emelik, élelmezését, hadi utánpótlását biztosítják, a hegyi átjárókat, a közlekedési és felvonulási utakat vigyázzák.⁴⁰

I. Rákóczi György a törökellenes háború Erdélyre vonatkozó feladatait – enyhén szólva – elfogultan értelmezte. Nem arról van szó, hogy az Erdélyi Fejedelemség ki akarta vonni magát a nagy fontosságú eseményekből, hanem a szövetséghez való csatlakozást igen szigorú feltételekhez kötötte. Rákóczi a teljes biztonságra törekedett és minden eshetőségre számítva – győzelmet és a vereséget egyaránt bekalkulálva – terjesztette elő kikötéseit Varsóban. Emeljük ki közülük a leglényegesebbeket!

Először: addig „lehetetlenség vagy on abban, hogy aperte opponálhassuk és declarálhassuk magunkat a török ellen”, amíg „a két Oláhországot”, vagy legalább Moldvát „s minket hátra nem hagynak” a szövetségesei.

Másodszor: Erdély a törökkel való szakítás után sem csatlakozhat a támadó hadműveletekhez, mert „Budától fogva Tömösvárig” lévő törököket „mind mezőben, mind váraknak obsideálásával” leköti.

Harmadszor: „kivántatnék, hogy ő felesége continue mellettünk tartana” 6000 német gyalogost, 2000 kopjást, 2000 kozákot „a maga költségén”. Ez

a segélyhad a fejedelem parancsnoksága alá tartozzon, sőt „hol, meddig és micsoda ordinanciával” foglalkoztatnák a zsoldosokat, az is a fejedelem akaratától függene.

(Rákóczi is érezte, hogy ez a követelés túllő a célon, ezért a követutasításban az egyezkedéseket sem zárta ki. Az előírás szerint, az első lépésben 6000-re redukálható a létszám, de ha mindenképpen akadályok mutatkoznak, 4000-rel is beéri a fejedelem)

Negyedszer: „„mindenféle hadakat ő felsége birodalmában” az erdélyi fejedelem szabadon fogadhasson, „mindenféle fegyvert és munitiókat” vámmentesen, 30-ad fizetés nélkül (absque tricesimarum solutione) a Rzeczpospolita területéről kiszállíthasson.

Ötödször: szülessen megállapodás a hadizsákmány elosztásáról (de praemio et fructu belli) – javasolta Rákóczi IV. Ulászlónak. Rákóczi egyáltalán nem szerénykedett, amikor a győzelmi jussból kihasította a részét. A conjunctio armorum fejében elvárta, hogy a Rzeczpospolita évente 200 ezer (minimum 150 ezer) tallért – két részletben – fizessen, hogy a töröktől „akár hol is visszaszerzett területeket in perpetuum” Erdély megtarthassa. Havasalföldet is magának követelte a fejedelem, („a mi birodalmunk alá adnák in perpetuum”) mert a havasalföldi vajdát éppen Rákóczi „promoveálta” a vajdaságba.⁴¹

A kívánság lista még diplomáciai garanciák beterjesztésével egészült ki. A Rzeczpospolitának vállalnia kellett, hogy szeparatív békét a törökkel nem köt, hogy a háborút lezáró béketárgyalásokról folyamatos információkat szolgáltat Erdélynek, hogy az általános békébe Erdélyt is belefoglaltatja. Amennyiben „ismét valaha” külső veszély fenyegetné az Erdélyi Fejedelemséget, a Rzeczpospolita a fenyegetett ország segítségére siet.⁴²

Külön fejezetrészek foglalkoznak annak a szituációnak elemzésével, ha az offenzív háború – bármilyen okból kifolyólag is – megghiúsulna és a török bosszúhadjárral fenyegetné a praktikáló Erdélyt. A veszély elhárítására Rákóczi György a Rzeczpospolitától hadakat követelhet, „lovas hadakból is, de kiváltképpen gyalogból ad nr. 6000 peditum musquetariorum ő felsége és a respublica költségével”.⁴³

Erdély beterjesztett kívánalmainak tárgyalásakor Rákóczi delegátusa nem lehetett könnyű helyzetben, mivel a koalícióhoz csatlakozás ára többszörösen meghaladta azt a szintet, amit IV. Ulászló vállalhatott és teljesíthetett. A király éppen azért kereste titokban a külső kapcsolatokat és vette fel ugyancsak titokban az állandóan elégedetlenkedő kozákokkal az érintkezést, mert az articuli Henriciani béklyóitól kívánt megszabadulni. A királyi hatalmat gúzsba kötő passzusok közül elég néhányat említeni, (– a király semmilyen szövetséget nem köthetett a respublica tudta és beleegyezése nélkül; ugyanez vonatkozott a háború és béke ügyére is; a király semmilyen új adót nem vethetett ki, vámokat nem módosíthatott, új pénzt nem verethetett stb. a szejm megkerülésével, tehát az ország diplomáciája, had-

ügye és pénzügye teljes egészében a respublica kezébe összpontosult –) hogy megértsük IV. Ulászló életének legfőbb vállalkozását mozgató rúgóit.

Ugy véljük, hogy a nemzetközi törökellenes szövetség életre hívása IV. Ulászlónak alkalmas eszköz lehetett volna arra, hogy a király – respublica viszonyt revideálhassa. A király – nemesség feszítő ellentétét a keresztény – iszlám háború nemzetekfölötti, magasabbrendű céljainak hangoztatásával nemcsak háttérbe szoríthatta volna, de a háború idején meg is törhette volna, a lengyel–litván állam működésének nyilvánvaló zavarait ki is küszöbölhette volna.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy a király és a tárgyalásokba bevont bizalmasai az erdélyi követtel szemben megértést mutattak, és figyelmesen hallgatták a Rákóczi megbízottat akkor, amikor az országának veszélyeztettségéről szónokolt, amikor a török iránti „szimulálás, színlelés” okait magyarázta, amikor a kereszténység „külső védőfalának” szükséges megerősítéséről beszélt, amikor a „Báthory Sigmond és Gábor idejebeli” példáról elmélkedett, amikor Erdély Rzeczpospolitával szembeni igényeit előadta.⁴⁴ Csak hogy ezek az igények a lengyel elképzelésekhez képest alapvetően különböztek.

A bemutatott dokumentumból kiderül, hogy I. Rákóczi György Erdély szerepét egy törökellenes háborúban jelentősen túlértékelt, a szövetségesi elkötelezettség árát igen magasra taksálta. Vajon mi vezérelte ebben a szándékában a fejedelmet? A lehetséges válaszok közül nem zárható ki az a variáns sem, hogy az „Öreg” tudatosan, szántsándékkal konstruált egy olyan túlbiztosított szerződést, amely a Rzeczpospolita számára megfizethetetlen, túl drága. Ennek a feltételezésnek van alapja, hiszen gondoljunk arra, hogy az erdélyi fejedelem a lengyel király megkeresését nem utasíthatta vissza, és a koalíció fejében óhajtott kívánságok írásba foglalása pedig a diplomáciai együttműködés további útját egyengette, a véd és dac-szövetség megkötése elé elvi akadályt nem gördített.

Gyakorlatilag, a Rzeczpospolita erdélyi kapcsolatai másodlagossá váltak 1648 elejére, így az ukrainai kozákoknak szánt főszerep végérvényesen a Zaporozsjei Hadat illette.⁴⁵ A nemzetközi törökellenes háború ügye 1648 májusában, IV. Ulászló halálával végleg zátonyra futott. Erdélyben szinte azonnal a Báthory-hagyomány újraéledt, a politikai gondolkodás homlokterébe a lengyel trón megszerzésének terve nyomult. Ez pedig a török háborúk sorsát a bizonytalanba tolta ki.

JEGYZETEK

1. R. Várkonyi Ágnes: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok. Bp., 1978. 393–403. p.
2. Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990. 135. p.
3. Georg Kraus: Siebenbürgische Chronik I.Theil In: Fontes rerum Austriacarum III. Bd. Wien, 1862. 157. p. „darauff des Türkischen Keyssers eigene Mutter Zaffira... sampt 300 Sultaninen alle aus Keysserligem geblüt geboren”
4. I. P. Kripjakevics: Bogdan Hmel'nickij Kijiv, „Vidavnictvo Akademii Nauk Ukrajnskoj RSZR” 1954. 77. p.
5. Matuz József: i.m. 142. p. M. A. Gaszratjan – Sz. F. Oreskova – Ju. A. Petroszjan: Ocserki isztoriji Turciji Moszkva, 1983. 68–69. p. Kevésbé ismert az a tény, hogy a szultán az 1596. évi mezőkeresztesi győzelmet arra használta fel, hogy az anatóliai szpáhi lovasságot összeírassa. A revízió oka az volt, hogy az anatóliai szpáhik alig-alig képviseltették magukat a hadjáratban. Ezért a timárbirtokosokat, 30 ezer főt, dezertálásban elmarasztalták és birtokelkobzásra ítélték őket. Az 1597. évi általános revízió nemcsak a szpáhik hadseregéből való kiválását eredményezte, hanem a földművelésről az állattenyésztésre való tömeges áttérésüket is kikényszerítette.
6. Matuz József: i.m. 142. p.
7. Gerhard Schweizer: Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreichs (3. Auflage) Wien – München, 1990. 212. p.
8. Fodor Pál: Szultán, birodalmi tanács, nagyvezír. Történelmi Szemle. 1992/1–2. 22–25. p.
9. Matuz József: i.m. 136. p.
10. G. Schweizer: i.m. 198–200. p.
11. Ua. 213. p.
12. Matuz József: i.m. 233. p.
13. G. Schweizer: i.m. 214. p. Ibrahim szultán életének volt egy rövid szakasza, amikor a tényleges hatalmat nem az anyja, hanem egyik háremhölgye gyakorolta. A szultáni kegy azért ragyogott kiválasztottjára, mert sikerült neki a lehetetlen, sikerült a szultánt impotenciájától megszabadítani (igaz, csak átmenetileg). Ettől fogva csak a hárem ügyeinek élt Ibrahim. Egy képtelen pletyka miatt – kedvenc ágyasa megcsalta egy idegennel – valamennyi háremhölgyét – 280-at – a Boszporuszba fojttatta. G. Schweizer: i.m. 215. p.
14. V. A. Golobuckij: Zaporozsszkoje kazacsesztvo Kijev, 1957. 252. p.
15. Kemény János: Önéletírása (A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája) Bp., 1980. 289. p.
16. Ua. 290. p.

17. Uo.
18. I. P. Kripjakevics: i.m. 77. p.: V. A. Golobuckij: i.m. 253. p.
19. Kemény János: i.m. 292. p.
20. Samuel Grondski: *Historia belli cosacco – polonici* (Conscripta anno MDCLXXVI) Pestini, 1789. 34–38. p.
21. Ua. 34–35. p.
22. Ua. 35. p.
23. Uo.
24. Ua. 36. p.: Kemény János: i.m. 290. p.
25. S. Grondski: i.m. 37–38. p.: Kemény János: i.m. 290. p. S. Holdys: *Praktyka parlamentarna za panowania Wladyslawa IV Wazy Wroclaw*, 1991. (Wydawnictwo Uniwersytetu Wroclawskiego) Sybilla Holdys (lengyel történésznő) a tizenöt, IV. Ulászló korabeli országgyűlés gyakorlati munkáját elemző írásában a lengyel szejm működési zavarairól több helyen is olvashatunk. Valójában csak öt szejm (a tizenötből) munkája minősíthető sikeresnek – állítja Holdys S. –, mert a képviselők igazi törvényalkotással csak ekkor foglalkoztak. Rendkívüli teljesítménynek értékelhető az 544 törvény elfogadása (átlagban több mint 100!). Hat esetben csak adózással és hadakozással kapcsolatos ügyekben születtek törvények (tylko sprawo podatkowo, obronno), három alkalommal viszont eredmény nélkül távoztak a képviselők a szejmről, azaz, egyetlen javaslatot sem sikerült becikkelyezniük. (A tizenötödik, pontosabban az első szejm, az királyválasztó országgyűlés volt.) – 84., 93. p. Az ülések sikerességét és hangulatát befolyásoló körülményekre is említünk néhány példát! „Dyskusje w polskim parlamencie byly burzliwe i czesto chaotyczne.” (A lengyel parlamentben a viták viharosak és gyakran kaotikusak voltak.) – 85. p. A parlamenti munka hatékonyságát rontó motívumok számbavételekor ilyeneket említ a szerző: szinte általános gyakorlat volt, hogy a képviselők nem a szejm megnyitásának napján jelentek meg, hiszen az érdemi megbeszélésekre az általában hat hetes szejmi ciklus második periódusában került sor. Ebből sokszor éles vita kerekedett, mert az alsóházban megtárgyalt és már a szenátus elé utalt ügyek újratárgyalását követelték a későn érkezett vidéki képviselők. Veszekedésig fajult a helyzet akkor, ha a szónok beszédét különböző módon félbeszakították, ha a privát ügyek előterjesztését megakadályozták, ha a szavazáskor a rangsort (tekintélyt) megsértették stb. Sok probléma származott a képviselők ittassága miatt is (obecność nietrzezwych poslow). – 86–88. p.
26. S. Grondski: i.m. 39. p.: Kemény János: i.m. 291. p.
27. Litopisz Szamovidca (*Vidavnictvo „Naukova Dumka”*) Kijiv, 1971. 47. p.: S. Grondski: i.m. 40. p. Bogdan Hmelnyickij jónevű iskolákban, Kijevben és a halicsi Jaroszlavban szerezte alapl műveltségét, majd a korszunyi

kozák ezredhez került. 1637-ben már a had írnoka, vagyis kancellárja, 1638-tól a csigirini század parancsnoka lett. Forrásokból ismert, hogy 1644-ben a „latin nyelvben erős” Hmelnickij Mazarini megbízottjával Varsóban tárgyal a kozákok francia zsoldba szegődtetéséről. Közreműködésével 1800 gyalogos és 800 lovas kozák hajózott francia földre, Gdańskból Calaisba. Dunkerque ostrománál vetették be először a szóbanforgó egységeket. (I. P. Kripjakevics: i.m. 75–76. p.)

Hmelnickij életét 1648-tól kezdődően 1657-ig, haláláig a lengyelelles küzdelem töltötte ki. 1648–54 között katonai szövetségese a Krími Kánság, 1654–57 között Oroszország volt. Politikai elképzelései mindmáig vitatottak, ill. többféleképpen értelmezhetőek. Ennek illusztrálására:

- a./ Hmelnickij a lengyel végekből (kraj) egy önálló, szuverén államot akart szervezni külső támogatással?
 - b./ Hmelnickij a kétpólusú lengyel–litván államot, a Rzeczpospolitát trialista berendezkedésű állammá kívánta módosítani?
 - c./ Hmelnickij az 1654-es döntésével, „az egyvallású és egyvérű” Oroszországgal való egyesülés által az orosz alattvalóságot választotta?
28. Aktü, otnoszjascsijeszja k isztoriji Juznoj i Zapadnoj Rossziji III. k. Szanktpeterburg, 1861. 278–284. p. Adataink szerint, a közkozák – egyéb jövedelmeitől eltekintve – 30 zloty (arany) fizetséget húzott a kincstártól. A 170 ezer zl. említése valósnak tűnik, mivel az 1638. évi ordinációban megállapított 6000 főhöz, kb. ugyanolyan számú sereget verbuválhatott Hmelnickij. Megjegyezzük, hogy egy lengyel huszár éves zsoldja a 17. században 160–320 zl. között ingadozott. (Jerzy Topolski: Lengyelország története Bp., 1989. 159. p.)
 29. Bethlen Imre: Második Rákóczi György ideje Nagyenyed, 1829. 23–24. p.
 30. Uo.
 31. Uo.
 32. Monumenta Hungariae Historica t. XXIV. A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése (Szerk.: Szilágyi Sándor) Bp., 1875. 366. p.
 33. Lukinich Imre: II. Rákóczy György és a lengyel királyság (Értekezések a történeti tudományok köréből XXI. k. 4. szám) Bp., 1907. 317. p. jegyzet.
 34. Kemény János: i.m. 290. p.; Lukinich Imre: i.m. 305–306. p.
 35. Erdélyi országgyűlési emlékek X. k. (Szerk.: Szilágyi Sándor) – EOE Bp., 1884. 443. p.; Kemény János: i.m. 290. p.
 36. EOE X. k. 443. p.
 37. Ua. 444. p.
 38. Ua. 444–445. p.
 39. Ua. 445. p.

- 40. Ua. 446. p.
- 41. Ua. 446–448. p.
- 42. Ua. 448. p.
- 43. Ua. 449. p.
- 44. Uo.
- 45. J. Topolski: i.m. 149. p.: Zbigniew Wójcik: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. Századok 1988/5–6. 836. p. Nagy László: A „bibliás őrálló” fejedelem (Nemzet és emlékezet sorozat) Bp., 1984. 193. p.